

تبیین سیره تربیتی امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده باتأکید بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

فرامرز محمدی پویا *

دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۱۱/۱۸

پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۱۲/۱۳

چکیده

هدف از پژوهش حاضر، تبیین سیره تربیتی امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده است. برای تبیین بهتر این سیره، باید آن را در ابعاد مختلف تربیتی مورد بررسی قرار داد و از آنجا که سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به عنوان سندی بالادستی در نظام تعلیم و تربیت کشور، تقسیم‌بندی جامعی از ابعاد تربیت آدمی نموده است، لذا سیره تربیتی امام سجاده (ع) براساس ابعاد این سند مورد تبیین قرار گرفته است. روش پژوهش حاضر، توصیفی و به صورت تحلیل محتوای کیفی بوده، بدین صورت که ابتدا مؤلفه‌های سند تحول بنیادین در هر یک از ساحت‌های شش‌گانه تربیتی مورد استخراج قرار گرفته و پس از اعتباربخشی توسط تعدادی از صاحب‌نظران، متن کامل صحیفه سجاده به‌توجه به مؤلفه‌های ساحت‌های شش‌گانه تربیتی، مورد تحلیل قرار گرفته و با استخراج مصادیق مرتبط با آنها، سیره تربیتی امام سجاده (ع) تبیین شد. یافته‌ها حاکی از آن است که امام سجاده (ع) به تمام ساحت‌های تربیت آدمی (اعتقادی، عبادی و اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، زیستی و بدنی، اقتصادی، حرفه‌ای، زیبایی‌شناختی، هنری، علمی و فناورانه) توجه داشته‌اند و از همین رو می‌توان سیره تربیتی ایشان را به‌عنوان اسوه‌ای حسنه، نه تنها در نظام تعلیم و تربیت رسمی کشور، بلکه در هویت‌بخشی به سبک زندگی افراد جامعه، به شمار آورد.

کلیدواژه‌ها: امام سجاده (ع)؛ سیره تربیتی؛ صحیفه سجاده؛ سند تحول بنیادین

* نویسنده مسئول: استادیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا

مقدمه و بیان مسأله

انسان، خلیفه پروردگار متعال روی زمین است: «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ»: و به یاد آر وقتی که پروردگارت فرشتگان را فرمود که من در زمین خلیفه‌ای خواهم گماشت، گفتند آیا کسانی در زمین خواهی گماشت که در آن فساد کنند و خون‌ها بریزند و حال آنکه ما خود تو را تسبیح و تقدیس می‌کنیم! خداوند فرمود: من چیزی (از اسرار خلقت بشر) می‌دانم که شما نمی‌دانید (بقره ۳۰). خداوند خلیفه خویش را به گونه‌ای آفریده که مستعد اتصاف به همه کمالات است. وصول به قله کمالات، نیازمند تربیت صحیح است و برای دست یافتن به آن باید بهترین راه و مسیر را انتخاب کرد. به یقین، بهترین راه و روش را می‌توان در کلام و سیره انسان‌های کامل یعنی انبیا و اولیای الهی جستجو کرد؛ چراکه ایشان نمونه تجلی یافته عمل به فرامین الله در زندگی بوده‌اند. ایشان که خود بیش از همه، دغدغه تربیت انسان را داشته‌اند، در همه حال و همه جا سعی کرده‌اند که آموزه‌ها و راه‌های وصول به کمال را به انسان‌ها بنمایانند (کریمیان و علی‌اکبرخانی، ۱۳۹۶: ۲) و از همین روست که امام خمینی (ره) می‌فرماید: معلمی شغل انبیاست. یکی از برجستگان این راه، امام سجاد(ع) است که با تحمل سختی‌های بسیار و در شرایط اختناق آمیز آن دوران، این وظیفه را به بهترین نحو به‌انجام رسانده‌اند. روشی که امام سجاد(ع) برای تربیت و هدایت مردم به کار برده‌اند، در قالب زبان دعا می‌باشد که بخش مهمی از آموزه‌های ایشان تحت عنوان اثر ارزشمند صحیفه سجادیه که به زیور آل محمد (ص) مشهور است (آقابزرگ تهرانی، بی تا، ج ۱۵: ۱۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳.ه.ق، ج ۱۰۷: ۶۱؛ صدر، ۱۳۸۳: ۲۸۴) گردآوری شده و شامل ۵۴ دعا می‌باشد که هر کدام از این دعاها، آموزه‌های تربیتی خاص خود را دارد و بخش مهمی از سیره تربیتی امام سجاد(ع) را تشکیل می‌دهد.

«سیره» بر وزن فعله از «سیر» مشتق شده است. در لغت‌نامه‌ها چندین معنا برای سیره ذکر شده است؛ اولین معنایی که برای آن گفته‌اند «رفتار» است. در قاموس المحيط (فیروزآبادی، ۱۴۱۲.ه.ق)، ذیل واژه «سیر» آمده است: سیر به معنای رفتن است و اسم مصدر آن سیره (رفتار) است. دومین معنایی که در لغت برای آن ذکر شده «سنت» و «طریقه» است. طریقی می‌نویسد: السیره: السنه (طریقی، ۱۴۰۸.ه.ق، ذیل واژه «سیر») چنانکه طریقه نیز به معنای راه و روش است. در میان

این معانی، معنای دوم، یعنی «راه و روش» از معنای دیگر عام‌تر و رایج‌تر است، اما مراد از سیره در این معنا چیست؟ سیره در این معنا رفتارهایی است که کسی در طول زندگی خود و در موقعیت‌های مختلف انجام داده است. از آنجا که رفتارهایی که افراد در طول زندگی و در موقعیت‌های گوناگون انجام می‌دهند با هم متفاوت است، سیره‌های افراد نیز با یکدیگر تفاوت پیدا می‌کند (داوودی، ۱۳۸۹: ۱۱). افزون‌بر آن، از آنجا که امام سجاده (ع)، دعا را با هدفی دوگانه یعنی استمداد از خداوند متعال برای توفیق در عمل و نیز آموزش به مخاطب با زبان گفتاری دعا، به کار برده‌اند، لذا گفتارهای ایشان در صحیفه سجاده نیز خود نمودی از سیره ایشان است که به منظور اثرگذاری بر شناخت‌ها، باورها، احساسات، عواطف یا رفتارهای دیگران بیان فرموده‌اند. واژه تربیت نیز از دو ریشه «ربو» و «رب» گرفته شده است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۳ ه.ق: ۱۸۲). البته لغت‌دانان در اینکه کدام یک از دو ریشه، اصلی و کدام فرعی است، اختلاف نظر دارند. تربیت، از ریشه «ربو» به معنای تغذیه و رشد و نمو است که بیشتر به پرورش جسمانی و مادی مربوط است. تربیت از ریشه «رب» معانی متعددی دارد، مانند: سرپرستی، کامل کردن، اصلاح امور، تدبیر، تأدیب، چیزی را ایجاد کردن و به تدریج از حالت نقص به حد تمام رساندن و هدایت چیزی به سمت کمال است. بنابراین، به نظر می‌رسد معنای تربیت از ریشه «رب» تدبیر چیزی برای کشاندن آن به سوی کمال است و به عبارت دیگر، به معنای تدبیر به منظور هدایت به سوی کمال است (به نقل از ابراهمی فر، ۱۳۸۵: ۸). تاکنون تعاریف زیادی از تربیت ارائه شده است. برای نمونه، اتحادیه بین‌المللی آموزش و پرورش، تربیت را فراهم کردن رشد کامل توانایی‌های هر شخص به عنوان فرد و عضوی از جامعه می‌داند. تربیت از تحول اجتماعی جدایی‌ناپذیر بوده و یکی از نیروهای تعیین‌کننده تحول است. بنابراین، هدف تربیت و روش‌های آن باید به طور دائم با شناخت بیشتر انسان و جامعه که حاصل علم و تجربه است، مورد بازنگری قرار گیرد (میلاره^۱ و ژان، ۱۳۷۰). همچنین تربیت عبارت از پرورش دادن و به فعلیت رساندن استعدادها (صالحی و تهامی، ۱۳۸۸: ۷۸-۷۷) و ایجاد تعادل و هماهنگی میان آنهاست، تا از این‌راه، مترقی به حد بالای کمال (شایسته خود) برسد (مطهری، ۱۳۷۱: ۹۰ و فایضی و آشتیانی، ۱۳۷۵: ۳۲). در تعریف دیگری، تربیت عبارت از هر عمل یا فعالیتی است که دارای اثر سازنده بر جسم، روح، شخصیت و یا شایستگی مادی و معنوی فرد باشد (نیکزاد، ۱۳۷۵: ۱۱). این تعاریف در عین تعدد، در این موضوع توافق دارند که

تربیت، مجموعه تدابیر و روش‌هایی است که برای به فعلیت درآوردن استعدادها در ابعاد گوناگون انسان به کار گرفته می‌شود (شعاری‌نژاد، ۱۳۷۶ و شریعتمداری، ۱۳۸۶). بنابراین، مربی باید ابعاد زندگی انسان را بشناسد، تا بتواند جریان تربیت را براساس سرشت و فطرت او انجام دهد (مزینانی، ۱۳۸۲).

با این اوصاف، می‌توان گفت که لازمه تبیین سیره تربیتی و ارائه آن در نظام تعلیم و تربیت، جامع‌بودن آن از منظر پرداختن به تمامی ابعاد زندگی انسان است تا بتوان از آن به‌عنوان نسخه‌ای جامع‌نگر برای نظام تربیتی، سخن به میان آورد. بر این اساس، برای اینکه بتوان به تبیین بهتری از سیره تربیتی امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده پرداخت، باید این سیره را در ابعاد و ساحت‌های مختلف انسان مورد بررسی قرار داد. در منابع مختلف، ابعاد و ساحت‌های مختلفی برای انسان مطرح و تأکید شده است که انسان برای نیل به کمال باید در همه این ابعاد تربیت شود. در این بین، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به‌عنوان یک سند بالادستی در نظام تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران، قابل ارجاع تر است. سند تحول بنیادین، طبق فرموده قرآن کریم: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنَّىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نحل، ۹۷) هدف از تربیت آدمی را رسیدن به حیات طیبه معرفی کرده (مبانی نظری سند تحول بنیادین جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰: ۱۳۰-۱۲۹) و نیل به حیات طیبه را در گرو توجه به ابعاد مختلف تربیت آدمی ذکر کرده است. این سند براساس بررسی مبانی وجودی انسان، اقدام به معرفی ابعاد و ساحت‌های تربیتی شش‌گانه‌ای برای انسان نموده که عبارتند از: ۱. ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، ۲. ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی، ۳. ساحت تربیت زیستی و بدنی، ۴. ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری، ۵. ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای، ۶. ساحت تربیت علمی و فناوری (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰). بنابراین، از آنجا که سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تقسیم‌بندی جامعی از ابعاد تربیت آدمی نموده است، لذا در پژوهش حاضر، ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین را به‌عنوان معیار جامع ابعاد تربیتی انسان در نظر گرفته و سیره تربیتی امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده در هر یک از ساحت‌های شش‌گانه مورد تبیین قرار می‌گیرد.

در ادامه به مهم‌ترین و مرتبط‌ترین پژوهش‌ها با پژوهش حاضر اشاره می‌شود: مرزوقی (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان «انسان و تربیت از منظر صحیفه سجاده» به این نتیجه دست یافت که در نظریه تربیت عرفانی امام سجاده (ع) باید پیوندی اساسی بین تربیت و هدایت الهی، پرورش روحیه و احساس حضور الهی، شکر و سپاس‌گزاری از نعمات خداوند، توبه و اعتذار و سایر جنبه‌های تربیت عرفانی در سطح آرمان‌ها، اهداف کلی، اصول، محتوا و روش‌های تربیتی مورد توجه قرار گیرد. میرشاه جعفری و مقامی (۱۳۸۴) در پژوهش دیگری با عنوان «رهیافتی به نظام تربیتی اسلام از نگاه صحیفه سجاده»، به این نتیجه رسیدند که هدف غایی تربیت در صحیفه سجاده، «قرب الهی» است و پس از معرفی اهداف واسطه‌ای، مبانی و اصول تربیت، به تبیین روش‌های تربیتی یعنی «توبه»، «تفضل»، «تبشیر»، «نیکی در برابر بدی»، «تأخیر در کیفر»، «موعظه»، «یادآوری نعمت»، «شناساندن حمد و ستایش»، «ابراز توانایی‌ها»، «حُسن ظن»، «عذرپذیری»، «عیب‌پوشی» می‌پردازد. همچنین ملاسلمانی، قائمی و بهشتی (۱۳۸۹) در پژوهش خود با عنوان «بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده» به این یافته‌ها رسیدند که امام سجاده (ع) به چهار عنصر خداوند، فرد، دیگری و ارتباط معتقدند و در مباحث تربیتی به‌خصوص تربیت اجتماعی، حق تعالی را محور کارها و هماهنگ‌کننده سه عنصر دیگر به حساب می‌آورند. نادری، آرای و شیرزاد نشلی (۱۳۹۲) نیز در پژوهش دیگری یعنی «شیوه‌های تعلیم و تربیت از منظر امام سجاده (ع) باتکیه بر صحیفه سجاده» به تبیین شیوه‌های تربیتی از جمله: الگوسازی، عفو، یادآوری نعمت‌ها، تغافل، انذار و تبشیر، توبه، نیکی در برابر بدی، تأخیر در کیفر، ... پرداختند. همچنین ایرانمنش و رستمی‌نسب (۱۳۹۵) نیز در پژوهشی با عنوان «روش‌های تربیت عقلانی در صحیفه سجاده» دریافتند که صحیفه سجاده، جایگاه والایی برای انسان به‌عنوان موجودی متفکر قائل است و روش‌های تربیت عقلانی از جمله، تزکیه، تعلیم حکمت، مشاهده، عبرت‌آموزی، تجربه‌اندوزی، پرسش و پاسخ را به انسان معرفی می‌کند که با به‌کار بستن آنها، انسان به سوی سعادت واقعی رهنمون می‌شود. کرمان و علی‌اکبرخانی (۱۳۹۶) نیز در پژوهش دیگری تحت عنوان «الگوی تربیتی مبتنی بر سیره امام سجاده (ع)» به این نتیجه رسیدند که امام سجاده (ع) با روش‌هایی چون: ذکر خدا، یادآوری نعمت، تقدم رحمت بر نعمت، رفق و مدارا، توجه به میل و رغبت شرایط را برای متربی فراهم می‌نمایند تا هرچه بیشتر در جهت کسب کمالات و قرب الهی تلاش نماید.

در یک جمع‌بندی می‌توان گفت با اینکه پژوهش‌های صورت گرفته، مباحث تربیتی را به‌خوبی از منظر امام سجاده (ع) مورد بررسی قرار داده‌اند، اما تا به حال، پژوهشی که سیره تربیتی امام سجاده (ع) را در تمامی ابعاد تربیتی مورد بررسی قرار دهد، صورت نگرفته است. از این رو، پژوهش حاضر درصدد تبیین سیره تربیتی امام سجاده (ع) در صحیفه سجادیه با تأکید بر ابعاد شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین است.

سؤالات پژوهش

با توجه به هدف پژوهش، ابتدا باید مؤلفه‌های هر یک از ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین را مشخص کرده و سپس بررسی کنیم که مصادیق مؤلفه‌های هر یک از ساحت‌های تربیتی در صحیفه سجادیه چه بوده و سیره تربیتی امام سجاده (ع) چگونه است؟

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، توصیفی و به صورت تحلیل محتوای کیفی بوده است. مراحل انجام پژوهش به این صورت بوده است که ابتدا مؤلفه‌های ساحت‌های شش‌گانه تربیتی بر اساس اهداف مندرج در مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰) استخراج و مؤلفه‌های مذکور، از دیدگاه تعدادی از صاحب‌نظران علوم تربیتی و علوم دینی مورد اعتباربخشی قرار گرفته و در نهایت مؤلفه‌های نهایی در پژوهش حاضر استفاده شد.^۱ پس از مشخص نمودن مؤلفه‌های نهایی، متن کامل مجموعه دعا‌های امام سجاده (ع) در صحیفه سجادیه با توجه به مؤلفه‌های هر یک از ساحت‌های شش‌گانه تربیتی مورد تحلیل کیفی قرار گرفته و با استفاده از برگه‌وارسی دو مرحله‌ای باز و بدون پیش‌سازمان‌یافتگی، مواردی که دارای مضامین مرتبط با مؤلفه‌های ساحت‌های تربیتی بودند، شناسایی و طی دو موقعیت از جمله آدرس و زمینه ارتباطی هر یک از

۱. لازم به ذکر است که استخراج مؤلفه‌های ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین، برای اولین بار در کشور در سال ۱۳۹۳ در بخشی از پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای نهج‌البلاغه بر اساس ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، توسط نویسنده مقاله حاضر صورت گرفت که در فصلنامه پژوهش‌های نهج‌البلاغه (۱۳۹۴) به چاپ رسید. پس از آن پژوهشگران دیگری از آن پژوهش الهام گرفته و آن را در پژوهش‌های خود به کار گرفتند. همچنین کشاورز و ترکاشوند (۱۳۹۶) نیز در پژوهش خود از این مؤلفه‌ها الهام گرفته و به نوعی آن را اعتباربخشی کرده‌اند. در این پژوهش، مؤلفه‌های تبیین‌شده، مورد اعتباربخشی چندین باره توسط صاحب‌نظران قرار گرفته و در نهایت مؤلفه‌های نهایی در پژوهش حاضر استفاده شده است.

مصادیق، در برگه تحلیل محتوا منظور شده‌اند. در مرحله بعد ضمن بررسی مفاد مصادیق مستخرج شده و مضامین مطرح در آنها، از بخش دوم ابزار جهت دستیابی به زمینه ارتباطی مصادیق با هریک از مؤلفه‌های ساحت‌های تربیتی، بهره گرفته شده است.

یافته‌های پژوهش

در ادامه، ابتدا مؤلفه‌های تبیین شده برای هریک از ساحت‌های شش‌گانه تربیتی در جدول شماره یک ارائه شده است، سپس متن کامل صحیفه سجاده براساس مؤلفه‌های هریک از ساحت‌های شش‌گانه، مورد تحلیل قرار گرفته و مصادیق متناسب با این مؤلفه‌ها در جداول شماره دو تا هفت ذکر شده تا سیره تربیتی امام سجاد(ع) در ابعاد مختلف تربیتی تبیین شود. همچنین برای جلوگیری از افزایش حجم تعداد صفحات پژوهش، تنها به ارائه ترجمه یک مصداق از هر مؤلفه در پانویس، بسنده شده است.

۱. تبیین مؤلفه‌های ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در این بخش، با توجه به اهداف مندرج در مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران، به استخراج مؤلفه‌های ساحت‌های شش‌گانه تربیتی پرداخته شد که نتیجه آن در جدول ذیل، آمده است:

جدول ۱. مؤلفه‌های هریک از ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

مؤلفه‌ها	ساحت‌های تربیتی
ایمان‌گروی به خدا (ایمان و اعتقاد به تدبیر امور از سوی او)، توجه به انگیزه‌های مشروع دنیوی و اخروی، دفع و رفع رذایل اخلاقی، تولی و تبری، توازن بین ظاهر و باطن، رعایت اعتدال، حرکت از ظن به اطمینان و یقین، عقلانیت‌محوری، بصیرت دینی، حفظ مناسک دینی، تقید عملی در ارتباط با خدا (تقید عملی در رابطه با امور دینی)، اعتقاد به مرگ و معاد، پذیرش نبوت و ولایت، پرهیز از تکفیر و تفسیق.	اعتقادی، عبادی و اخلاقی
ارتباط متناسب با دیگران، فعالیت‌های مدنی و سیاسی (از جمله امر به معروف و نهی از منکر)، اصلاح اجتماع، مسالمت‌جویی، تکریم خانواده، حقوق و مسئولیت اجتماعی، مسالمت‌جویی و پرهیز از خودکامگی و استبداد، ظلم‌ستیزی و عدم انظلام.	اجتماعی و سیاسی
حفظ و ارتقای سلامت جسمی و روحی، عبادت هنگام ضعف و بیماری، حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی، برخورداری از رفاه و سلامت در راه خدا، اوقات فراغت سالم.	زیستی و بدنی

اقتصادی و حرفه‌ای	کسب معیشت، حفظ و توسعه ثروت، پرهیز از اسراف و تبذیر، درآمد و کسب حلال، اهتمام به بسط عدالت اقتصادی.
زیبایی‌شناختی و هنری	اهمیت‌دادن به زیبایی و هنر، پرورش قوه خیال و پرورش عواطف و احساسات، کشف معنا.
علمی و فناورانه	تلفیق علم و عمل، تلفیق علم و دین، درک عظمت خلقت و تعظیم خالق، فهم و درک دانش، تفکر علمی و منطقی، حقیقت‌جویی.

با تبیین مؤلفه‌های هر یک از ساحت‌های شش‌گانه تربیتی، در ادامه به بررسی سیره تربیتی امام سجاده (ع) در هر یک از ابعاد تربیتی پرداخته می‌شود.

۲. بررسی سیره تربیتی امام سجاده (ع) در ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی

اولین ساحت تربیتی سند تحول بنیادین، ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی است. این ساحت ناظر به رشد و تقویت مرتبه قابل‌قبولی از جنبه دینی و اخلاقی حیات طیبه در وجود متریان و شامل همه تدابیر و اقداماتی است که جهت پرورش ایمان و التزام آگاهانه و اختیاری متریان نسبت به مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، اعمال و صفات اعتقادی عبادی و اخلاقی و در راستای تکوین و تعالی هویت دینی و اخلاقی ایشان صورت می‌پذیرد. لذا قلمرو ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، ناظر به خودشناسی و معرفت نسبت به خداوند متعال، معاد، نبوت و پذیرش ولایت رهبران دینی پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) و پیروی از ایشان به‌عنوان برترین انسان‌های طول تاریخ هستند (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۲۹۹). به عبارت دیگر، در این ساحت صرفاً شناخت آموزه‌های دینی، اصول و فروع دین مطرح نبوده، بلکه باور به آن اعتقادات دارای ارزش بوده و نظام تعلیم و تربیت اسلامی با اصول تربیتی خود به دنبال موحّدسازی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۷؛ به نقل از وفائی، فضل‌اله قمشی و طالعی فرد، ۱۳۹۶: ۱۳۴). تربیت اعتقادی، مهم‌ترین رکن رشد تربیت دینی به‌شمار می‌رود، زیرا تدین بدون اعتقاد به باورهای بنیادین دینی معنایی نخواهد داشت (پاک‌سرشت، ۱۳۹۷: ۵۱). از این رو، در جدول شماره ۲، مصادیق سیره تربیتی امام سجاده (ع) در ساحت تربیتی اعتقادی، اخلاقی و عبادی از منظر صحیفه سجاده‌ایه ارائه شده است:

جدول ۲. مؤلفه‌ها و مصادیق سیره تربیتی امام سجاده (ع) در ساحت تربیت اعتقادی، اخلاقی و عبادی

مؤلفه‌ها	مصادیق
ایمان‌گرایی به خدا (ایمان و اعتقاد به تدبیر امور از سوی او)	(دعای ۱، بند ۸، ص ۴) ^۱ - (دعای ۴، بند ۱، ص ۲۲) ^۲ - (دعای ۱۰، بند ۱، ص ۵۰) - (دعای ۱۰، بند ۲، ص ۵۰) - (دعای ۱۶، بند ۲۳، صص ۸۵-۸۴) - (دعای ۱۷، بند ۸، ص ۸۸) - (دعای ۲۰، بند ۱، ص ۹۷) - (دعای ۲۰، بند ۲۲، ص ۱۰۸) - (دعای ۲۲، بند ۲، صص ۱۲۱-۱۲۰) - (دعای ۲۲، بند ۸، صص ۱۲۴-۱۲۳) - (دعای ۲۸، بند ۱، ص ۱۶۲) - (دعای ۴۴، بند ۱۴، ص ۲۴۵) - (دعای ۴۸، بند ۱۵، ص ۳۲۱) - (دعای ۴۹، بند ۲، صص ۳۲۸-۳۲۷) - (دعای ۵۲، بند ۶، ص ۳۴۷) - (دعای ۵۲، بند ۱۲، ص ۳۴۹) - (دعای ۵۴، بند ۶، ص ۳۵۴).
توجه به انگیزه‌های مشروع دنیوی و اخروی	(دعای ۴، بند ۱۱، ص ۲۶) ^۳ - (دعای ۱۱، بند ۳، ص ۵۳) - (دعای ۱۶، بند ۲۳، ص ۸۴) - (دعای ۲۰، بند ۳۱، ص ۱۱۲) - (دعای ۲۲، بند ۸، صص ۱۲۴-۱۲۳) - (دعای ۳۰، بند ۴، صص ۱۶۹-۱۶۸) - (دعای ۴۰، بند ۵، ص ۲۲۱) - (۲۲۰-۲۲۰) - (دعای ۴۲، بند ۹، ص ۲۲۸) - (دعای ۴۲، بند ۱۳، صص ۲۳۱-۲۳۲).
دفع و رفع رذایل اخلاقی	(دعای ۸، بند ۱، ص ۴۴) ^۴ - (دعای ۸، بند ۴، ص ۴۵) - (دعای ۸، بند ۸، ص ۴۶) - (دعای ۱۵، بند ۵، صص ۷۴-۷۳) - (دعای ۱۶، بند ۲۳، صص ۸۵-۸۴) - (دعای ۱۷، بند ۱، ص ۸۶) - (دعای ۱۷، بند ۸، ص ۸۸) - (دعای ۲۰، بند ۴، ص ۹۸) - (دعای ۲۰، بند ۸، ص ۱۰۰) - (دعای ۲۰، بند ۱۵، صص ۱۰۵-۱۰۴) - (دعای ۲۲، بند ۲، صص ۱۲۱-۱۲۰) - (دعای ۲۲، بند ۵، صص ۱۲۲-۱۲۱) - (دعای ۲۲، بند ۱۲، صص ۱۲۶-۱۲۵) - (دعای ۴۴، بند ۱۴، ص ۲۴۵) - (دعای ۴۴، بند ۱۶، ص ۲۴۶).
تولی و تبری	(دعای ۱۷، بند ۱۳، ص ۹۰) - (دعای ۲۰، بند ۱۳، صص ۱۰۳-۱۰۴) -

۱. منظور از بند، فراز یا پاراگراف می‌باشد. مثلاً بند ۸ یعنی از فراز شماره ۸ شروع می‌شود و تا قبل از فراز شماره ۹ ختم می‌یابد.
۲. خدایا! پیروان رسولان و تصدیق‌کنندگانشان که عبارتند از مردم روی زمین، آن مردمی که تصدیقشان، قلبی و درونی بود، آن هم زمانی که دشمنان با تکذیب رسالت رسولان، به مخالفت با آنان برخاستند، ولی پیروان و تصدیق‌کنندگان، به کمک حقایق ایمانی، مشتاقانه به طرف رسولان روی آوردند.
۳. و به جانب شوق و رغبت به سویت و بیم از حضرتت برگردانی و به فراخی دنیای زودگذر و فانی شدنی بی‌رغبتشان سازی، و عمل برای جهان آخرت، و آمادگی برای آنچه پس از مرگ است، محبوب آنان فرمایی.
۴. خدایا! به تو پناه می‌آوریم، از توفان حرص و تند و شدت خشم، و چیرگی حسد و ناتوانی صبر، و کمی قناعت و ناسازگاری اخلاق، و پافشاری و سماجت شهوت و صفت تعصب و پیروی از هوای نفس و عقب ماندن از هدایت، و خواب غفلت و انجام کار سخت و پرمشقت.

(دعای ۲۵، بند ۳، صص ۱۴۱-۱۴۰) - (دعای ۲۷، بند ۱۳، صص ۱۵۷) - (دعای ۴۴، بند ۱۱، صص ۲۴۴-۲۴۳) - (دعای ۴۷، بند ۶۵، صص ۲۹۲) - (دعای ۴۸، بند ۱۳، صص ۳۲۰).	
(دعای ۱۴، بند ۵، صص ۶۸) - (دعای ۲۲، بند ۸، صص ۱۲۳-۱۲۴) - (دعای ۲۶، بند ۳، صص ۱۴۹-۱۴۸) ۲.	توازن بین ظاهر و باطن
(دعای ۱، بند ۳، صص ۲) - (دعای ۱، بند ۶، صص ۳) - (دعای ۱۴، بند ۶، صص ۶۹) - (دعای ۲۰، بند ۵، صص ۹۹-۹۸) - (دعای ۲۰، بند ۲۹، صص ۱۱۱) - (دعای ۲۰، بند ۲۰، صص ۱۰۷) - (دعای ۳۰، بند ۳، صص ۱۶۸) ۳.	رعایت اعتدال
(دعای ۲۰، بند ۱۵، صص ۱۰۵-۱۰۴) - (دعای ۳۳، بند ۱، صص ۱۹۵) ۴ - (دعای ۴۵، بند ۴، صص ۲۶۶) - (دعای ۴۷، بند ۷۳، صص ۲۹۶).	حرکت از ظن به اطمینان و یقین
(دعای ۲۸، بند ۱، صص ۱۶۲) ۵ - (دعای ۲۸، بند ۲، صص ۱۶۲) - (دعای ۴۲، بند ۷، صص ۲۲۷) - (دعای ۴۷، بند ۱۴، صص ۳۱۲)، (دعای ۵۱، بند ۵، صص ۳۴۱) - (دعای ۵۲، بند ۲، صص ۳۴۵).	عقلانیت محوری
(دعای ۱، بند ۸، صص ۴) ۶ - (دعای ۲، بند ۱۹، صص ۱۰۷) - (دعای ۹، بند ۲، صص ۴۷) - (دعای ۱۳، بند ۲، صص ۶۲) - (دعای ۱۷، بند ۱، صص ۸۶) - (دعای ۲۳، بند ۵، صص ۱۳۰) - (دعای ۲۰، بند ۶، صص ۹۹) - (دعای ۲۹، بند ۳، صص ۱۶۶-۱۶۵) - (دعای ۳۱، بند ۸، صص ۱۷۴-۱۷۳) - (دعای ۴۰، بند ۲، صص ۲۱۹) - (دعای ۴۲، بند ۴، صص ۲۲۵) - (دعای ۴۲، بند ۶، صص ۲۲۶) - (دعای ۴۲، بند ۱۱، صص ۲۳۰) - (دعای ۴۲، بند ۱۷، صص ۲۳۳) - (دعای ۴۴، بند ۲۳۹، صص ۲) - (دعای ۵۰، بند ۲، صص ۳۳۵)	بصیرت دینی

۱. خدایا! بر دوستان محمد و آل محمد درود فرست؛ دوستانی که به مقامشان اقرار دارند؛ پیرو راهشان هستند؛ دنباله‌رو آثارشان می‌باشند، چنگ‌زنده به دستگیره محکم و استوارشان هستند؛ به ولایتشان تمسک دارند؛ به امامتشان اقتدا می‌کنند؛ به امرشان تسلیمند، در فرمانبرداری از آنان کوشایند؛ منتظر حکومت و قدرت پیروزی آنانند؛ ...
۲. خدایا! مرا چنان قرار ده که ... درباره همه آنان خوش‌گمانی را به کار گیرم، تمامشان را با نیکوکاری سرپرستی کنم، ... در پنهان، دوستی خود را بر آنان ظاهر سازم، خیرخواهانه دوام نعمتشان را بخواهم، آنچه برای اقوام خود لازم می‌دانم، برای آنان لازم بدانم، آنچه برای مخصوصان خود رعایت می‌کنم، برای آنان رعایت کنم.
۳. خدایا! ... مرا به بخشیدن و میانه‌روی مستقیم ساز؛ و نیکو اندازه نگاه‌داشتن را به من بیاموز؛ و مرا به لطف خود از ولخرجی حفظ کن ...
۴. خدایا! به سبب داشت که محیط به همه چیزاست، از تو درخواست خیر دارم؛ ... شناخت انتخاب کردن و برگزیدن را به ما الهام کن... پس آلودگی شک و دو دلی در تقدیرت را از دل ما پاک کن و ما را به یقین مخلصان تقویت فرما.
۵. خدایا! بر بریدنم از غیر و پیوستنم به تو، خود را خالص و پاک کردم، و با تمام وجود به حضرتت روی آوردم، ... و دیدم که حاجت خواستن نیازمند از نیازمند، محصول گمراهی عقل اوست.
۶. و سیاس مخصوص خداست که وجودش را به ما شناساند و شکرش را به ما الهام فرمود و درهای دانش را به پروردگارش به روی ما گشود و ما را بر اخلاص‌ورزی در یکتاییش راهنمایی کرد و از انحراف در دین و تردید در دستورش، دور داشت.

دعای ۲۳، بند ۴، صص ۱۳۰-۱۲۹) ^۱ - (دعای ۴۴، بند ۳، صص ۲۴۰-۲۳۹)- (دعای ۴۵، بند ۱۴، ص ۲۵۶)- (دعای ۴۸، بند ۱۱۷، ص ۳۱۳).	حفظ مناسک دینی
(دعای ۲، بند ۶، ص ۱۲۲) ^۲ - (دعای ۶، بند ۵، ص ۳۴)- (دعای ۲۱، بند ۱۲، ص ۱۱۹)- (دعای ۲۲، بند ۸، صص ۱۲۴-۱۲۳)- (دعای ۲۳، بند ۴، صص ۱۳۰-۱۲۹)- (دعای ۴۴، بند ۶، ص ۲۴۱)- (دعای ۴۴، بند ۷، صص ۲۴۲-۲۴۱)- (دعای ۴۴، بند ۹، ص ۲۴۲)- (دعای ۴۴، بند ۱۰، صص ۲۴۳-۲۴۲)- (دعای ۴۴، بند ۱۸، ص ۲۴۷)- (دعای ۴۵، بند ۱۴، ص ۲۵۶)- (دعای ۵۲، بند ۲، ص ۳۴۵).	تقید عملی در ارتباط با خدا (تقید عملی در رابطه با امور دینی)
(دعای ۱۰، بند ۱، ص ۴)- (دعای ۱، بند ۲، ص ۵)- (دعای ۴، بند ۱۱، صص ۲۷-۲۶)- (دعای ۴، بند ۱۲، ص ۲۷)- (دعای ۱۱، بند ۳، ص ۵۳) ^۳ - (دعای ۱۱، بند ۴، ص ۵۳)- (دعای ۱۵، بند ۴، ص ۷۳)- (دعای ۴۰، بند ۱، ص ۲۱۹)- (دعای ۴۰، بند ۲، ص ۲۱۹) ^۴ - (دعای ۴۰، بند ۴، صص ۲۲۰-۲۱۹)- (دعای ۴۲، بند ۱۳، صص ۲۳۲-۲۳۱)- (دعای ۴۲، بند ۱۴، ص ۲۳۲)- (دعای ۴۲، بند ۱۶، ص ۲۳۳)- (دعای ۵۲، بند ۴، ص ۳۴۶).	اعتقاد به مرگ و معاد
(دعای ۴، بند ۱، ص ۲۲)- (دعای ۴۷، بند ۵۷، صص ۲۸۸-۲۸۷)- (دعای ۴۷، بند ۶۵، ص ۲۹۲)- (دعای ۴۸، بند ۱۵، ص ۳۲۱) ^۵ .	پذیرش نبوت و ولایت
(دعای ۸، بند ۲، صص ۴۵-۴۴)- (دعای ۸، بند ۳، ص ۴۵)- (دعای ۱۲، بند ۱، ص ۵۴)- (دعای ۱۲، بند ۱۰ و ۹، صص ۵۹-۵۸)- (دعای ۲۰، بند ۱۴، ص ۱۰۴)- (دعای ۲۰، بند ۲۲، ص ۱۰۸)- (دعای ۲۸، بند ۱، ص ۱۶۲)- (دعای ۲۸، بند ۲، ص ۱۶۲) ^۶ - (دعای ۳۸، بند ۱، صص ۲۱۲-۲۱۱)- (دعای ۵۲، بند ۲، ص ۳۴۵).	پرهیز از تکفیر و تفسیق

همان‌طور که جدول فوق نشان می‌دهد، موضوع اصلی سیره تربیتی امام سجاد (ع) در این

۱. خدایا! بر من منت گذار به حج و عمره، زیارت قبر رسول که درود و رحمت و برکاتت بر او و بر آل او باد، و بر زیارت قبور اهل بیت رسول علیهم السلام، همیشه تا وقتی که مرا زنده بداری...
۲. خدایا! ... مرا به انجام تمام آنچه برای خود یا بنده‌ای از بندگانت، در جهتی از جهات طاعتت بر من لازم و واجب فرموده‌ای توفیق ده... و
۳. ای آنکه، هنگامی که ... عمرمان بگذرد و به پایان برسد و دعوت به مرگ که چاره از آن و اجابتش نیست، ما را آماده افتادن به کام مردن کند...
۴. ... و مرگ را در برابر دیدگان ما قرار داده؛ قراردانی دائم و همیشگی، و یادش را به گونه‌ای قرار مده که روزی یادش کنیم، و روزی از آن غفلت ورزیم.
۵. خدایا! مرا اهل توحید و ایمان به خود و تصدیق به رسولت، و امامانی که طاعتشان را واجب فرموده‌ای قرار ده؛ ... آمین، ای پروردگار جهانیان!
۶. ای خدای من! من چه بسیار انسان‌ها دیدم که با تکیه به غیر تو، عزت خواستند، ولی خوار شدند، و از غیر تو درخواست ثروت کردند، اما به تهی دستی نشستند، و آهنگ بلندی کردند، ولی پست شدند؛...

ساحت تربیتی (و به تبع آن در سایر ساحت‌ها)، محور قرار دادن خداوند متعال در همه شئون زندگی است. از نظر امام (ع)، خداوند، هدف غایی آفرینش است و در تمام دعاها، مخاطب را با زبان مناجات به آن حقیقت یکتا راهنمایی فرموده و به ما می‌فهماند که خدا باید محور زندگی انسان در تمام جنبه‌های آن باشد. منظور از هدف بودن خداوند، احساس حضور خداوند در متن زندگی است. لذا این موضوع حاکی از اهمیت این ساحت تربیتی و اولویت آن نسبت به دیگر ساحت‌هاست. همان‌گونه که از مصادیق جدول فوق برمی‌آید، سیره تربیتی امام سجاد (ع) برای نائل شدن به هدف غایی مذکور در این ساحت تربیتی، در دو بُعد سلبی و ایجابی مطرح می‌شود. به عبارت دیگر، ایشان با ترغیب به انجام برخی امور و پرهیز از انجام برخی امور دیگر، چگونگی ارتباط انسان با خدا و نائل آمدن به حقیقت واحد را بیان می‌کنند که باید در نظام تعلیم و تربیت رسمی و غیررسمی مورد توجه قرار گیرد. برخی امور ایجابی سیره امام سجاد (ع) در این ساحت تربیتی عبارت است از: طلب استمداد از خداوند برای رسیدن به قرب اله، عمل برای آخرت، تمسک به ولایت، اقتدا به امامت، امید به رحمت خداوند، پیروی از دستورات قرآن کریم، حفظ شرافت انسان‌ها، زیارت اهل بیت علیهم السلام، حج، انجام واجبات، گسترش عدالت، اصلاح بین مردم، پوشاندن عیوب انسان‌ها، نرم‌خویی، فروتنی، پیشی گرفتن به سوی فضیلت، خوبی کردن به غیر مستحق، دوراندیشی، عبرت‌آموزی، تدبیر و عقل‌محوری، قناعت، کسب روزی حلال، سپاس‌گزاری نعمت‌ها، .... همچنین برخی از امور سلبی سیره امام سجاد (ع) در این ساحت تربیتی عبارت است از: پرهیز از: تردید در دستورات خداوند، انحراف در دین، هراس از غیرخدا، محرمات، حرص و خشم، هوای نفس، شهوت، حسد، ناسازگاری اخلاقی، تبعیض در رفتار، غرور و خودبینی، فریب آرزوها، ... مسلماً توجه نظام تعلیم و تربیت به این امور ایجابی و سلبی موجب پرورش فراگیرانی خواهد شد که خداوند را هدف غایی زندگی قلمداد نموده و حضور خدا را در تمامی لحاظ زندگی خود احساس کرده و خشنودی و رضایت او را سرلوحه انجام امور قرار می‌دهند.

۳. بررسی سیره تربیتی امام سجاد (ع) در ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی

این ساحت، ناظر به کسب شایستگی‌هایی است که متریان را قادر می‌سازد تا شهروندانی فعال و آگاه باشند و در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند. قلمرو این ساحت ناظر به ارتباط مناسب با دیگران، تعامل شایسته با نهاد دولت و سایر نهادهای مدنی و سیاسی، کسب دانش و اخلاق اجتماعی

و مهارت‌های ارتباطی (بردباری، وفاق و همدلی، درک و فهم اجتماعی، مسالمت‌جویی، درک و فهم سیاسی، عدالت اجتماعی، درک و تعامل میان‌فرهنگی، تفاهم بین‌المللی، حفظ وحدت و تفاهم است، توانایی‌های زبان ملی (فارسی)، محلی، جهانی (عربی، انگلیسی و ...) است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۳-۳۰۲). براساس بنیان‌های این ساحت، هرگونه استبداد و دیکتاتوری نفی می‌شود، فرد نسبت به تمام انسان‌ها احترام قائل شده و قلمرو حق و حقیقت منحصر به فهم فرد نمی‌باشد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۷ به نقل از وفائی، فضل‌اله قمشی و طالعی فرد، ۱۳۹۶: ۱۳۴). در جدول شماره ۳ به مصادیق سیره تربیتی امام سجاد(ع) در ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی اشاره شده است:

جدول ۳. مؤلفه‌ها و مصادیق سیره تربیتی امام سجاد(ع) در ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی

مؤلفه‌ها	مصادیق
ارتباط متناسب با دیگران	(دعای ۴، بند ۹، ص ۲۶) - (دعای ۵، بند ۷، ص ۲۹) - (دعای ۲۰، بند ۸، ص ۱۰۰) - (دعای ۲۰، بند ۱۰، صص ۱۰۲-۱۰۱) - (دعای ۲۰، بند ۱۱، صص ۱۰۳-۱۰۲) - (دعای ۲۶، بند ۲، صص ۱۴۸-۱۴۷) - (دعای ۴۴، بند ۱۱، صص ۲۴۴-۲۴۳).
اصلاح اجتماع	(دعای ۸، بند ۹، ص ۴۶) - (دعای ۲۰، بند ۱۰، صص ۱۰۲-۱۰۱) - (دعای ۲۰، بند ۱۱، صص ۱۰۳-۱۰۲) - (دعای ۲۶، بند ۲، صص ۱۴۸-۱۴۷).
فعالیت‌های مدنی و سیاسی (از جمله امر به معروف و نه از منکر)	(دعای ۶، بند ۱۴، ص ۳۸) - (دعای ۲۶، بند ۲، صص ۱۴۸-۱۴۷) - (دعای ۲۶، بند ۳، ص ۱۴۸) - (دعای ۲۷، بند ۱۶، ص ۱۵۹).
تکریم خانواده	(دعای ۲۴، بند ۴، صص ۱۳۵-۱۳۴) - (دعای ۲۴، بند ۵، ص ۱۳۵) - (دعای ۲۴، بند ۶، ص ۱۳۵) - (دعای ۲۴، بند ۸، ص ۱۳۶).

۱. خدایا! ... مرا به این اموری که از تو می‌خواهم پایدار و استوار دار: ایستادن در برابر کسی که به من خیانت کرده با سلاح نصیحت، پادشاه دادن به کسی که از من دوری جسته با نیکی، جزادادن به کسی که مرا از عطایش محروم ساخته، با بخشش، تلافی کردن نسبت به کسی که با من قطع رابطه کرده، با صلح و پیوند، مخالفت و ورزیدن با کسی که از من غیبت کرده، با نیکو یادکردن از او، به‌جا آوردن سپاس، در برابر خوبی و چشم‌پوشی از بدی.

۲. خدایا! ... مرا به زیور شایستگان بیارای، و زینت پرهیزکاران را به من بپوشان که زیور و زینت شایستگان و پرهیزکاران در این امور است: گسترش عدالت، ... خاموش کردن آتش فتنه، جمع کردن پراکنده‌شدگان، اصلاح بین مردم، ... پوشاندن عیوب انسان‌ها، ...
 ۳. خدایا! ... ما را برای این امور موفق بدار: دوری از بدعت‌ها، و امر به معروف، و نهی از منکر، و پاسداری از اسلام و ... و کمک کردن به ناتوان و ...

۴. خدایا! چنانم قرار ده که ... به پدر و مادرم همچون مادری مهربان نیکی کنم، و اطاعت و نیکوکاریم را به آنان، در نظرم از خواب خواب‌آلوده شیرین‌تر، و برای سوز سینه‌ام، از شربت گوارا، در ذایقه تشنه، خنک‌تر گردان تا خواسته هر دو را بر خواسته خود ترجیح دهم و خشنودی آنها را بر خشنودی خود مقدم دارم، و نیکوکاری ایشان را در حق خود، هر چند اندک باشد، زیاد شمارم، و نیکوکاری خود را دوباره ایشان هر چند بسیار باشد، اندک به حساب آورم.

(دعای ۲۴، بند ۱۲، صص ۱۳۷-۱۳۸) - (دعای ۲۴، بند ۱۳، ص ۱۳۸) - (دعای ۲۵، بند ۱، ص ۱۴۰) - (دعای ۲۵، بند ۲، ص ۱۴۰) - (دعای ۲۵، بند ۵، ص ۱۴۲).	
(دعای ۶، بند ۱۴، ص ۳۸) - (دعای ۲۶، بند ۲، صص ۱۴۷-۱۴۸) - (دعای ۲۶، بند ۳، ص ۱۴۸) - (دعای ۲۷، بند ۱۶، ص ۱۵۹).	حقوق و مسئولیت اجتماعی
(دعای ۵، بند ۸، ص ۲۹) - (دعای ۸، بند ۴، ص ۴۵) - (دعای ۹، بند ۴، ص ۴۸) - (دعای ۱۲، بند ۶، صص ۵۶-۵۷) - (دعای ۱۲، بند ۹، ص ۵۸) - (دعای ۱۶، بند ۲۲، ص ۸۴) - (دعای ۲۰، بند ۵، صص ۹۸-۹۹) - (دعای ۲۰، بند ۹، صص ۱۰۱-۱۰۰) - (دعای ۲۰، بند ۱۱، صص ۱۰۳-۱۰۲) - (دعای ۲۰، بند ۱۴، ص ۱۰۴) - (دعای ۲۰، بند ۲۲، ص ۱۰۸) - (دعای ۲۱، بند ۶، صص ۱۱۶-۱۱۵) - (دعای ۲۷، بند ۴، ص ۱۵۱) - (دعای ۲۷، بند ۵، صص ۱۵۳-۱۵۲) - (دعای ۲۸، بند ۱، ص ۱۶۲) - (دعای ۳۵، بند ۴، ص ۲۰۱) - (دعای ۳۹، بند ۱، ص ۲۱۳) - (دعای ۴۴، بند ۱۱، صص ۲۴۳-۲۴۲).	مسالمت‌جویی و پرهیز از خودکامگی و استبداد
(دعای ۸، بند ۳، ص ۴۵) - (دعای ۱۴، بند ۳، ص ۶۸) - (دعای ۱۴، بند ۷، ص ۶۹) - (دعای ۲۰، بند ۹، صص ۱۰۱-۱۰۰) - (دعای ۲۰، بند ۱۶، صص ۱۰۶-۱۰۵) - (دعای ۳۸، بند ۱، صص ۲۱۲-۲۱۱).	ظلم‌ستیزی و عدم انظلام

همان‌گونه‌که از مصادیق جدول فوق برمی‌آید، در سیره تربیتی امام سجاد (ع)، انسان‌ها دارای توانایی‌های متفاوتی هستند و همین تفاوت‌ها و نیاز به توانایی دیگری، موجب گرایش ایشان به برقراری ارتباط با یکدیگر می‌شود. در همین راستا، امام سجاد (ع) با ظرافتی خاص در لابه‌لای نیايش‌ها و مناجات خویش با خالق، به نکات مهمی جهت تعالی ارتباط با دیگران اشاره می‌فرماید. به‌عنوان مثال در مبحث اخلاق، به داشتن خُلق نیکو در حفظ روابط تأکید داشته و در مبحث روابط

۱. خدایا! مرا یاری فرما بر برپاداشتن روش و طریقه‌ات، فراگرفتن محاسن اخلاقت برای سودرساندن به ناتوانان، جبران کردن تنگدستی‌شان، عیادت بیمارشان، هدایت کردن مسافرشان، خیرخواهی نسبت به مشورت‌کنندگان، دیدار نمودن از مسافران برگشته به وطن، پنهان‌داشتن اسرارشان، پوشاندن عیوبشان، یاری‌دادن به مظلومان، خوب کمک کردن به آنان در مایحتاج زندگیشان، ...

۲. خدایا! ... مرا از آزرده هر مرد مؤمن و زن مؤمنه و هر مرد مسلمان و زن مسلمة بازدار.

۳. خدایا! به تو پناه می‌آوریم از این که ستمگری را یاری کنیم، یا ستم‌دیده‌ای را تنها گذاریم، یا آنچه که برای ما حق نیست

بخواهیم، یا بدون آگاهی در امور علمی سخن گوئیم.

اجتماعی، ضمن شایسته ندانستن تنهایی و گوشه‌گیری، افراد را به اجتناب از غیبت و بدگویی، مشورت کردن با دیگران، سپاس‌گزاری کردن از یکدیگر، عبرت‌آموزی از سرگذشت پیشینیان و الگوپذیری سفارش فرموده‌اند. همچنین در مبحث روابط سیاسی نیز بر پرهیز از ظلم کردن و مقابله با مورد ظلم قرار گرفتن و انظلام تأکید دارند و ضمن تأکید بر مسئولیت‌پذیری افراد، برای دورماندن افراد از خطا بر نظارت اجتماعی تأکید داشته و در مواجهه با خطا کار، بر اجرای عدالت تأکید دارند. در مبحث خانواده نیز به اهمیت جایگاه آن در تعالی جامعه تأکید داشته (به‌عنوان اولین و کوچکترین جامعه‌ای که فرد در آن پرورش می‌یابد) و تکریم خانواده (هم والدین و هم فرزندان) را بسیار مورد توجه قرار داده‌اند که خود ناشی از نقش و کارکرد تربیتی خانواده بوده؛ چراکه بنیان اصلی شخصیت فرد در سنین پائین و در خانواده شکل می‌گیرد و این موضوع، اهمیت رویکرد تربیتی والدین را گوشزد می‌کند.

۴. بررسی سیره تربیتی امام سجاد (ع) در ساحت تربیت زیستی و بدنی

این ساحت، ناظر به حفظ و ارتقای سلامت و رعایت بهداشت جسمی و روانی متریان در قبال خود و دیگران، تقویت قوای جسمی و روانی، مبارزه با عوامل ضعف و بیماری، حفاظت از محیط زیست و احترام به طبیعت است. قلمرو این ساحت (پرورش قوای بدنی و تأمین سلامت جسمی) موارد زیر را پوشش می‌دهد: سلامت فردی و اجتماعی، بهداشت زیست‌محیطی، منابع طبیعی (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۵). به همین خاطر، در جدول شماره ۴، به بررسی مصادیق سیره تربیتی امام سجاد(ع) در این ساحت پرداخته شده است:

جدول ۴. مؤلفه‌ها و مصادیق سیره تربیتی امام سجاد(ع) در ساحت تربیت زیستی و بدنی

مؤلفه‌ها	مصادیق
حفظ و ارتقای سلامت جسمی و روحی	(دعای ۵، بند ۱۴، ص ۳۲) - (دعای ۲۰، بند ۲، ص ۹۷) - (دعای ۲۲، بند ۱۱، ص ۱۲۵) - (دعای ۲۲، بند ۱۲، صص ۱۲۶-۱۲۵) - ^۱ (دعای ۲۳، بند ۲، ص ۱۲۹) - ^۲ (دعای ۲۳، بند ۳، ص ۱۲۹) - (دعای ۲۵، بند ۲، ص ۱۴۰) - (دعای ۴۲، بند ۱۱، ص ۲۳۰) - (دعای ۴۷، بند ۹۹، ص ۳۰۴) - (دعای ۴۷، بند ۱۱۴، ص ۳۱۲) - (دعای ۵۴، بند ۸، ص ۳۵۶).
جایگاه عبادت هنگام ضعف و بیماری	(دعای ۱۵، بند ۱، ص ۷۲) - (دعای ۱۵، بند ۳، ص ۷۳) - (دعای ۱۵، بند ۵، ص ۷۲-۷۳) - (دعای ۲۲، بند ۱۱، ص ۱۲۴).
حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی	(دعای ۱۹، بند ۱، ص ۹۴) - ^۲ (دعای ۱۹، بند ۲، صص ۹۴-۹۵) - (دعای ۱۹، بند ۳، ص ۹۵) - (دعای ۱۹، بند ۵، ص ۹۶).
برخوردراری از رفاه و سلامت در راه خدا	(دعای ۱۱، بند ۲، ص ۵۲) - (دعای ۱۵، بند ۱، ص ۷۲) - (دعای ۲۰، بند ۲۹، ص ۱۱۱) - ^۵ (دعای ۲۳، بند ۱، ص ۱۲۸) - (دعای ۲۳، بند ۲، ص ۱۲۹) - (دعای ۲۳، بند ۳، ص ۱۲۹) - (دعای ۳۶، بند ۴، ص ۲۰۳)
اوقات فراغت سالم	(دعای ۱۱، بند ۲، ص ۵۲) - ^۶ (دعای ۲۰، بند ۲۹، ص ۱۱۱).

۱. خدایا! ... سلامت سینه از حسد روزیم کن تا به هیچ یک از بندگان برای ذره‌ای از احسانت که به آنها عنایت کردی، حسد نوزم ...
۲. خدایا! ... مرا عافیت ده؛ عافیتی بی نیازکننده، شفابخش، برتر، افزون‌شونده؛ عافیتی که در بدنم عافیت تولید کند، عافیت دنیا و آخرت.
۳. خدایا! ... از آلودگی اعمال زشتی که در گذشته انجام داده‌ام پاکم فرما، و شر آنچه که پیش از این مرتکب شده‌ام، از صفحه وجودم محو کن، و از شیرینی عافیت کامیابم ساز، و گوارایی تندرستی را به من بچشان، و راه بیرون رفتن از بیماریم را به سوی بخشش و عفو و جابه‌جا شدنم را از بستر بیماری به جانب گذشت، و نجاتم را از اندوهم به عرصه رحمت، و تندرستم را از این دشواری به دایره گشایش قرار ده.
۴. خدایا! برای ما باران فرست، و رحمتت را به باران پر آب و فراوان بر ما بگستران؛ از ابری که برای گیاه زیبای زمینت، در تمام ناحیه‌ها و اطراف سوق داده شده و بر بندگان با به بار آمدن و رسیدن میوه منت گذار، و سرزمین‌های مرددهات را با شکفتن شکوفه‌ها زنده کن.
۵. خدایا! ... صحت و سلامتی که در عبادت مصرف شود، آسایش و فراغتی که در فضای زهد به کارم آید، و دانش و معرفتی که در عمل به کار گرفته شود، و پارسایی و تقوایی که از افراط و تفریط دور باشد، روزی من فرما.
۶. و اگر در جنب کار و کوشش، فراغت و آسایشی برای ما مقدر فرموده‌ای، آن فراغت و آسایش را قرین سلامت قرار ده که در عرصه‌گاه آن، پیامد بدی به ما نرسد، و ملالت و دلنگی به ما نیبندد، تا فرشتگان نویسنده بدی‌ها، با پرونده‌ای پاک و خالی از ثبت بدی‌های ما برگردند، و فرشتگان نویسنده خوبی‌ها، به سبب خوبی‌هایی که از ما نوشته‌اند، خوشحال و شادان باز آیند.

سیره تربیتی امام سجاده(ع) در ساحت زیستی و بدنی، حاکی از تأکید ایشان بر مراقبت و سلامت جسم و محیط زیست و طبیعت و استفاده صحیح از این نعمات خدادادی است. به عبارت دیگر، ایشان عافیت و سلامت جسم را زمینه‌ای برای رسیدن به اهداف والاتری یعنی خدمت به خلق و خلقت و خالق می‌دانند و از همین روست که در مصادیق فوق، طلب سلامتی و عافیت را از خداوند متعال خواستارند. نگاه امام سجاده(ع) به طبیعت و نعمت‌های آن، گونه‌ای نفی رویکرد مدرن و پسامدرن نسبت به طبیعت است؛ چراکه مدرنیته، طبیعت را در سیطره بی‌چون و چرای اختیار انسان قرار داده که هر طور بخواهد از آن استفاده کند و همین باعث استفاده بی‌رویه از آن و پدید آمدن بحران‌های زیست محیطی شده است. از سوی دیگر، پسامدرن، طبیعت را در مرکز توجه قرار داده و انسان را به حاشیه می‌راند که این رویکرد نیز موجب کم‌بهره‌گی انسان از نعمت‌های خدادادی می‌شود. لذا سیره تربیتی امام سجاده(ع) در این زمینه، بهره‌مندی صحیح و مناسب انسان از طبیعت و نعمت‌ها در عین حفظ و توسعه آن برای آیندگان است.

۵. بررسی سیره تربیتی امام سجاده(ع) در ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری

این ساحت، ناظر به رشد قوه خیال و پرورش عواطف، احساسات و ذوق زیبایی‌شناختی متریان بوده و از جمله ویژگی‌های آن عبارت است از: تأکید بر پرورش حواس، فراهم‌سازی زمینه‌های مناسب پرورش تخیل و قوه خیال، تأکید بر انعطاف‌پذیری، تأکید بر فراهم‌سازی زمینه‌ها و شرایط آفرینش‌گری و خلاقیت برای متریان و تأکید بر تربیت زیبایی‌شناختی و هنری به‌منزله یک فرابرامه درسی و روح حاکم بر کل برنامه درسی (ناظر به اصل استمرار و پیوستگی) (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۸-۳۰۷). از همین رو، در جدول شماره ۵، مصادیق سیره تربیتی امام سجاده(ع) در این ساحت ارائه شده است:

جدول ۵. مؤلفه‌ها و مصادیق سیره تربیتی امام سجاده (ع) در ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری

مؤلفه‌ها	مصادیق
اهمیت‌دادن به زیبایی و هنر	(دعای ۱، بند ۱۵، ص ۶) - (دعای ۵۰، بند ۷، ص ۳۳۷) ^۱ .
پرورش قوه خیال و پرورش عواطف و احساسات	(دعای ۷، بند ۱، ص ۴۱) - (دعای ۱۱، بند ۱، ص ۵۲) - (دعای ۱۳، بند ۲۱، ص ۶۶) - (دعای ۱۶، بند ۲، ص ۷۵) ^۲ - (دعای ۴۷، بند ۵۳، ص ۲۸۶) - (دعای ۵۴، بند ۱، ص ۳۵۳).
کشف معنا	(دعای ۱، بند ۱۲، ص ۵) - (دعای ۵۱، بند ۵، ص ۳۴۱) ^۳ .

زبان دعای امام سجاده (ع)، بسیار ظریف و سنجیده و زیباست. ستایش و مدحی که از روی شناخت بوده و طلب پایداری در مسیر رضایت خداوند، چیزی جز ایستادن بر مدار زیبایی نیست. در این مسیر هر چه رسد نیکو و زیباست، حتی اگر به ظاهر ناگوار جلوه نماید. از همین روست که بعد از واقعه کربلا زمانی که یزید در مجلسی عمومی، رو به حضرت زینب (سلام الله علیها) نمود و درحالی که سرشار از غرور بود گفت: خدا را شکر که شما را خوار نمود! بعد از حضرت زینب (سلام الله علیها) پرسید: کار خدا را با برادر و اهل بیت چگونه یافتی؟ (مجلسی، بی تا، ج ۴۵: ۱۱۵). یزید قصد داشت همه جنایات خویش را با نسبت دادن به خواست خدا صحیح جلوه داده و کارهای خود را براساس حق توجیه نماید! زینب کبری (سلام الله علیها) در جواب فرمودند: «وَمَا رَأَيْتُ الْآجِمِيلاً...؟ هیچ چیز جز زیبایی ندیدم. اینان (امام حسین (ع) و یارانش) گروهی بودند که خداوند شهادت را برای آنان مقرر نمود و در قیامت خداوند بین تو و آنها قضاوت می‌نماید...» (مجلسی، بی تا، ج ۴۵: ۱۱۵). لذا سیره امام سجاده (ع) در این ساحت تربیتی، چیزی جز درک معنا و زیبایی واقعی در وجود خداوند متعال نیست و هر کس به خداوند متعال نزدیک‌تر باشد، سهم بیشتری از

۱. خدایا! به حق نام‌های مبارکت که در دانش تو محفوظ است، و احدی از آن خبر ندارد، و به جمال و زیباییت که پرده‌های نور آن را پوشانده، که بر این وجود بی‌تاب، و این استخوان‌های کهنه پوسیده رحمت آری.

۲. ای آرامش هر ناآرام غریب! ای گشایش هر اندوهگین دل شکسته! ای کمک‌کننده هر خوارشده تنها! و ای یاری‌دهنده هر نیازمند رانده‌شده!

۳. جان و زبان و عقل من تو را می‌ستایند؛ ستایشی که بر عرصه کمال و حقیقت شکر برسد؛ ستایشی که در قلّه نهایت خشنودی تو از من باشد. پس مرا از خشم نجات ده.

زیبایی را نصیب خود کرده و امام (ع) راه و روش این نزدیکی و تقرب را عبادت و عمل و رفتار خالصانه می‌دانند. لذا این نوع پندار و گفتار و به تبع آن، رفتار زیبا و خیرخواهانه (همان‌طور که در متن دعاها مشاهده می‌شود)، حس زیبایی‌شناسی و هنری را در فراگیران برانگیخته و خود الگوی مناسبی برای معلمان و مربیان می‌باشد.

۶. بررسی سیره تربیتی امام سجاده (ع) در ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای

این ساحت، ناظر به رشد توانایی‌های متریان در تدبیر امر معاش و تلاش اقتصادی و حرفه‌ای است و شامل اموری نظیر درک و فهم مسائل اقتصادی، التزام به اخلاق حرفه‌ای، تلاش جهت حفظ و توسعه ثروت، اهتمام به بسط عدالت اقتصادی، مراعات قوانین کسب و کار و احکام معاملات می‌باشد (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۹). متناظر با بنیادهای این ساحت باید خاطر نشان کرد که دین، خواستار سطحی از روابط اقتصادی و حرفه‌ای است که همه رابطه‌ها براساس عدل و احسان شکل گیرد. اهداف دین را نباید به محدوده زندگی فردی فروکاست. حرکت انبیا و امامان در پی ایجاد شکلی متفاوت در روابط اجتماعی و اقتصادی است (وفائی، فضل‌اله قمشی و طالع‌فرد، ۱۳۹۶: ۱۳۵). باین اوصاف، در جدول شماره (۶)، مصادیق سیره تربیتی امام سجاده (ع) در ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای ارائه شده است:

جدول ۶. مؤلفه‌ها و مصادیق سیره تربیتی امام سجاده (ع) در ساحت تربیتی اقتصادی و حرفه‌ای

مؤلفه‌ها	مصادیق
کسب معیشت	(دعای ۱، بند ۳، صص ۱-۲) - (دعای ۱، بند ۱۷، صص ۶-۷) - (دعای ۶، بند ۴، صص ۳۴) - (دعای ۶، بند ۵، صص ۳۴) - (دعای ۶، بند ۶، صص ۳۴-۳۵) - (دعای ۱۹، بند ۶، صص ۹۶) - (دعای ۲۰، بند ۲۰، صص ۹۷-۹۸) - (دعای ۲۰، بند ۲۶، صص ۱۱۰) - (دعای ۲۰، بند ۲۸، صص ۱۱۱) - (دعای ۲۸، بند ۲، صص ۱۶۲-۱۶۳) - (دعای ۲۹، بند ۳، صص ۱۶۶-۱۶۵) - (دعای ۳۶، بند ۲، صص ۲۰۲) - (دعای ۴۸، بند ۴، صص ۳۱۶).
حفظ و توسعه ثروت	(دعای ۱۹، بند ۴، صص ۹۶-۹۵) - (دعای ۲۰، بند ۲۵، صص ۱۱۰) - (دعای ۳۰، بند ۲، صص ۱۶۸-۱۶۷)

۱. و روز را برای بندگان روشنی بخش آفرید، ... تا آن را وسیله و ابزاری برای رسیدن به رزق و روزیش قرار دهند، و در زمین او از پی به دست آوردن آنچه در آن سود بدون تأخیر و سریع دنیای آنهاست و نیز رسیدن به منفعت دائمی آخرتشان به راه افتند.
۲. خدایا! ... روزیم را از تلف شدن نگاه‌دار، و دارایم را به برکت در آن افزون کن، و مرا برای خیر و نیکی در آنچه از آن مال

پرهیز از اسراف و تبذیر	(دعای ۸، بند ۶، ص ۴۶) ۱- (دعای ۲۰، بند ۲۰، ص ۱۰۷) - (دعای ۳۰، بند ۳، ص ۱۶۸).
درآمد و کسب حلال	(دعای ۲۰، بند ۲۶، ص ۱۱۰) ۲- (دعای ۲۵، بند ۱۱، ص ۱۱۳) - (دعای ۳۰، بند ۳، ص ۱۶۸).
اهتمام به بسط عدالت اقتصادی	(دعای ۳۰، بند ۳، ص ۱۶۸) ۳- (دعای ۴۴، بند ۱۱، صص ۲۴۳-۲۴۲).

تأکیدات امام سجاده (ع) بر معنویات، مانع از نگاه ایشان به مسائل اقتصادی نشده است. سیره تربیتی حضرت (ع)، توجه به اقتصاد و توسعه ثروت را منع نمی‌کند، بلکه روش ناصحیح کسب و مصرف آن است که منع شده است. در بررسی صحیفه سجاده با دعاهایی مواجه می‌شویم که برخی مسائل اقتصادی در آن بیان شده است: مانند دعا هنگامی که روزی بر امام تنگ می‌شد؛ دعا هنگام کمک گرفتن برای پرداخت دین، کسب روزی حلال و تقاضای برکت در آن، رازق بودن خداوند، اسراف، فقر، قحطی، زکات و ... از دیدگاه امام سجاده (ع)، نظام اقتصادی مناسب، نظامی نیست که تنها درصدد رفع نیازهای بشر باشد و با فراهم شدن آنها، کار خود را تمام شده انگارد، بلکه رفع نیازها در جهت بندگی و عبادت خداست. همچنین در نظام اقتصادی مدنظر امام سجاده (ع)، تحقق عدالت اجتماعی و تأمین رفاه برای همه مورد توجه است. اینکه حضرت در برخی دعاها به انفاق و صدقه و پرهیز از اسراف و تبذیر سفارش می‌کنند، هدفی جز گسترش رفاه و عمومی کردن آن برای همه مردم را ندارند (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۱: ۱۹۷). لذا نظام تعلیم و تربیت باید این نوع رویکرد شغلی و اقتصادی را با الزامات مطرح در آن، در فراگیران پرورش دهد.

۷. بررسی سیره تربیتی امام سجاده (ع) در ساحت تربیت علمی و فناوری

آخرین ساحت تربیتی، ساحت علمی و فناوری است که ناظر به کسب شایستگی‌ها (صفات و

خرج می‌کنم، به راه هدایت برسان.

۱. و به تو پناه می‌آوریم، از رسیدن به اسراف، ...

۲. بار خدایا! ... مرا از رنج کسب و پی‌روزی دویدن راحتم کن و روزی فراوان و بی‌گمان و بی‌رنج برای من برسان تا از بندگی تو برای به‌دست آوردن روزی باز نمانم و سنگینی پی‌آمدهای کسب (نامشروع) را به دوش نکشم.

۳. خدایا! ... مرا ... به بخشیدن و میانه‌روی مستقیم ساز، و نیکو اندازه نگاه داشتن را به من بیاموز، و مرا به لطف خود از ولخرجی حفظ کن، و روزی مرا از وسایل حلال جاری فرما، و خرج کردنم را در راه‌های خیر و نیکی جهت ده، و ثروتی که برای من خودبینی ایجاد کند، یا به ستمگری کشاند، یا به دنبال آن دچار طغیان و سرکشی شوم از من بگیر.

توانمندی‌ها و مهارت‌هایی) است که متریان را در شناخت و بهره‌گیری و توسعه نتایج تجارب متراکم بشری در عرصه علم و فناوری یاری کند تا براساس آن متریان قادر شوند، با عنایت به تغییرات و تحولات آینده، نسبت به جهان هستی (نگاه آیه‌ای به هستی) و استفاده و تصرف مسئولانه در طبیعت، بینشی ارزش‌مدار کسب کنند. در واقع، این ساحت از تربیت ناظر به کسب دانش، بینش و تفکر فناورانه برای بهبود کیفیت زندگی است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۱۱). لذا در جدول شماره ۷، مصادیق سیره تربیتی امام سجاده(ع) در ساحت تربیت علمی و فناوری از منظر صحیفه سجاده ارائه شده است:

جدول ۷. مؤلفه‌ها و مصادیق سیره تربیتی امام سجاده(ع) در ساحت تربیت علمی و فناوری

مؤلفه‌ها	مصادیق
تلفیق علم و عمل	(دعای ۲۰، بند ۱، ص ۹۷) - (دعای ۲۰، بند ۲۹، ص ۱۱۱) - (دعای ۲۴، بند ۲، ص ۱۳۳).
درک عظمت خلقت و تعظیم خالق	(دعای ۱، بند ۲۲، ص ۸-۹) - (دعای ۳۲، بند ۱۶، صص ۱۸۹-۱۸۸) - (دعای ۴۷، بند ۳، ص ۲۷۶) - (دعای ۵۲، بند ۱، ص ۳۴۵) ۲.
فهم و درک دانش	(دعای ۲۷، بند ۳، ص ۱۵۱) ۳ - (دعای ۴۲، بند ۳، ص ۲۲۵).
تفکر علمی و منطقی	(دعای ۳۱، بند ۱۷، ص ۱۷۷) ۴.
حقیقت‌جویی	(دعای ۱۷، بند ۱۰، ص ۸۹) ۵ - (دعای ۴۲، بند ۳، صص ۲۲۵-۲۲۴) - (دعای ۴۲، بند ۵، ص ۲۲۶).

در سیره تربیتی امام سجاده(ع)، ساحت علمی و فناوری نیز مورد توجه قرار گرفته است. در این

۱. خدایا! ... صحت و سلامتی که در عبادت مصرف شود، آسایش و فراغتی که در فضای زهد به کارم آید، و دانش و معرفتی که در عمل به کار گرفته شود، و پارسایی و تقوایی که از افراط و تفریط دور باشد، روزی من فرما.
۲. ای خدایی که چیزی در زمین و آسمان بر او پوشیده نیست! ای خدای من! چگونه بر تو پوشیده باشد، چیزی که خود آفریده‌ای؟ چگونه آنچه را ساخته‌ای، از دایره دانش بیرون باشد؟ یا چگونه از تو پنهان بماند، آنچه را که تو تدبیرش می‌کنی؟ یا چگونه می‌تواند بگریزد، کسی که جز به روزیت زنده نیست؟ یا چگونه نجات پیدا می‌کند، کسی که در غیر مملکت تو راهی برایش وجود ندارد؟
- ۳- خدایا! ... آنچه را به آن جاهلند به آنان بشناسان و آنچه را نمی‌دانند، به آنان بیاموز و آنچه را بینش ندارند، نسبت به آن بینشان کن.
۴. خدایا! از عملی که با خواسته‌ات مخالفت می‌کند یا مرا از عرصه محبت بیرون می‌برد، مانند اندیشه‌های غیرمنطقی دلم، و نگاه‌های چشم و گفته‌های بی‌جای زبانم، به درگاہت توبه می‌کنم؟ ...
۵. خدایا! مشمول این دعا قرار ده کسی را که به پروردگارت گواهی می‌دهد، و به وحدانیت اخلاص می‌ورزد، و به حقیقت بندگیت با شیطان دشمنی می‌کند، و از تو برای شناخت علوم ربّانی، علیه او یاری جوید.

ساحت، کسب حقیقت و معرفت بسیار مورد تأکید است. حقیقت‌جویی یعنی درک حقایق اشیاء «کَمَا هُمَا عَلَيْهِمَا»؛ یعنی انسان می‌خواهد جهان را، هستی را، اشیاء را، آن‌چنان که هستند دریافت کند (مطهری، ۱۳۹۴: ۴۹۳). یکی از اصول اساسی در سیره پیشوایان اله، تکیه بر حقایق و پرهیز از هرگونه خرافات و بدعت‌هاست. حقیقت‌گرایی در سرلوحه زندگی پیامبران و امامان (علیهم‌السلام) قرار داشت و دعای هر روزه ایشان این بود که: «اللَّهُمَّ أَرِنِي الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ: خداوند! امور را آن‌گونه که هست به من نشان بده» (غوالی‌الثالثی، ج ۴: ۱۳۲) و یا می‌گفتند: «يَا رَبِّ، أَرِنِي الْحَقَّ كَمَا هُوَ عِنْدَكَ: خدایا حق را همان‌گونه که در نزد توست برای من نمایان کن» (مجلسی، بی‌تا، ج ۱۴: ۱۱-۱۰) و در فرازی از دعای بعد از نماز عشاء که از امام صادق (ع) نقل شده است، چنین می‌خوانیم: «اللَّهُمَّ ... أَرِنِي الْحَقَّ حَقًّا حَتَّى أَتَّبِعَهُ وَ أَرِنِي الْبَاطِلَ بَاطِلًا حَتَّى أَجْتَنِبَهُ وَ لَنَا تَجَعَلَهُمَا عَلَيَّ مُتَشَابِهِينَ فَاتَّبِعْ هَوَايَ بَغَيْرِ هُدًى مِنْكَ: خداوند! حق را به من نشان بده تا از آن پیروی کنم، و باطل را به من نمایان تا از آن دوری ورزم، و حق و باطل را برای من مبهم و نامشخص نکن که در نتیجه از هوای نفس خود به دور از راه هدایت تو، پیروی نمایم» (مجلسی، بی‌تا، ج ۸۶: ۱۲۰). مسلماً رفتن به سمت کشف حقیقت، درب‌های بسیاری از علوم (تجربی، دینی و عرفانی و...) را بر انسان می‌گشاید و امام سجاد (ع) با تأکید بر درک حقیقت، انسان را به سمت پیشرفت علمی و فناوریانه و مهم‌تر از آن شناخت حقیقت هستی رهنمون ساخته‌اند. از توجه امام سجاد (ع) به این ساحت تربیتی، می‌توان این‌گونه استنباط کرد که «وحدت حوزه و دانشگاه» در معنای امروزی آن مدنظر ایشان بوده و آن را نه تنها بی‌اهمیت نخوانده، بلکه اثرات آن را در دستیابی به خیر دنیا و آخرت گوشزد فرموده‌اند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

سیره تربیتی امام سجاد علیه‌السلام عبارت است از گفتارها و رفتارهایی که ایشان در مقام تربیت دیگران بیان فرموده و یا انجام داده‌اند. بنابراین، هر گفتار یا رفتاری که ایشان به‌منظور اثرگذاری بر شناخت‌ها، باورها، احساسات، عواطف یا رفتارهای دیگران بیان فرموده و یا انجام داده‌اند، سیره تربیتی ایشان را تشکیل می‌دهد. بخش مهمی از آموزه‌های تربیتی امام سجاد (ع) تحت عنوان اثر ارزشمند صحیفه سجاده‌گردآوری شده است که با توجه به جامع بودن و

گسترده‌گی موضوعات تربیتی صحیفه سجاده‌یه (بعد از قرآن کریم و نهج البلاغه)، تبیین سیره تربیتی امام سجاده (ع) از منظر صحیفه سجاده‌یه و کار بست آن در نظام آموزشی می‌تواند به ارتقای نظام تعلیم و تربیت بینجامد. از همین رو، پژوهش حاضر در صدد بود که برای تبیین بهتر سیره تربیتی امام سجاده (ع)، آن را در ساحت‌های مختلف تربیتی مورد بررسی قرار دهد.

یافته‌های پژوهش حاکی از آن بود که سیره تربیتی امام سجاده (ع)، همه ابعاد تربیتی انسان را مورد توجه قرار می‌دهد و در هر ساحت تربیتی، نکاتی سلبی و ایجابی را گوشزد می‌کند که حاکی از کامل بودن و همه‌جانبه‌نگر بودن آن است. سیره تربیتی امام سجاده (ع) در ساحت تربیتی اعتقادی، اخلاقی و عبادی، خداوند را هدف غایی آفرینش دانسته و منظور از آن را احساس حضور خداوند در متن زندگی معنا می‌کنند. بدین ترتیب، ایشان با بیان این مهم، این ساحت تربیتی را نسبت به دیگر ساحت‌ها در اولویت قرار می‌دهند. لازم به ذکر است، این ساحت تربیتی در سند تحول بنیادین هم به عنوان اولین و مهم‌ترین ساحت تربیتی اشاره شده است، چرا که مؤلفه‌های مستخرج از اهداف مندرج در مبانی نظری تحول بنیادین در این ساحت تربیتی، وسیع‌تر از دیگر ساحت‌هاست. این بدان معناست که تحول بنیادین باید از بُعد اعتقادی و اخلاقی و عبادی انسان شروع شود و تحول در نگرش نسبت به خداوند و احساس حضور او در زندگی است که حرکت به سوی تحول در سایر جنبه‌های زندگی انسان را تسهیل می‌کند. از این رو، در سیره تربیتی امام سجاده (ع)، تحول در تربیتی را باید از نگرش و باورهای او شروع کرد. سیره تربیتی امام سجاده (ع) در ساحت اجتماعی و سیاسی، به مصالح فرد و جامعه و نه صرفاً یکی از آنها توجه داشته و لازمه این امر را حفظ وحدت و انسجام بین افراد و تعهد به قوانین مشروع اجتماعی و سیاسی معرفی نموده‌اند. امام سجاده (ع) در کنار اینکه به معاشرت با جماعت تأکید کرده‌اند و گوشه‌گیری و عزلت را روا ندانسته‌اند، ولی برای معاشرت و برخورد با مردم توصیه‌هایی را گوشزد کرده‌اند از جمله: پرهیز از فخر و مباهات به معاشرت با ثروتمندان، پرهیز از بدگویی و ریختن آبروی مؤمن، پرهیز از شهادت دادن باطل، غیبت از مؤمنی غائب یا بدگویی به مؤمنی حاضر، ملازمت با جماعت مسلمین، دوری از اهل بدعت (ملاسمانی، قائمی و بهشتی، ۱۳۸۹: ۱۲۶). امام سجاده (ع) بر جایگاه والای خانواده در اجتماع اذعان داشته و نقش ویژه‌ای برای خانواده به منظور تربیت فرزندان مسئولیت‌پذیر و قانون‌مند قائل هستند. محیط خانواده و رفتارهایی که در ارتباطات آن به نمایش گذاشته می‌شود، می‌تواند تأثیرات گسترده‌ای را روی میدان‌های بینش، گرایش و کنش فرزندان

بگذارند و در قلب، فکر و ذهن آنان نفوذ کنند؛ بدون اینکه خانواده در ارائه این گونه اعمال، قصد و نیت تربیتی داشته باشد. نکته مهم این است که در این روابط تربیتی، باید اعتقادات والدین به طور حقیقی در عرصه عمل به منصف ظهور رسیده و زمینه اطمینان بخشی، اعتماد سازی و نهایتاً تطابق و همشکل گرایی را برای فرزندان فراهم آورد (ایزدی و مهدوی منش، ۱۳۹۱: ۸۰). همچنین در دعا‌های صحیفه بر اهمیت بُعد سیاسی این ساحت نیز تأکید شده است و امام (ع) می‌فرماید: «خداوند از اینکه در پاسخ به دادخواهی مظلومان کوتاهی ورزیدم، عفو می‌طلبم. خداوند از تو طلب بخشش می‌کنم از اینکه به ستم‌دیده‌ای در حضور من ظلم شد و به یاری‌اش برخاستم (دعای ۳۹؛ به نقل از مرزوقی، ۱۳۸۴: ۹۴). سیره تربیتی امام (ع) در ساحت زیستی و بدنی بر سلامت جسمی و طلب آن از خداوند متعال تأکید داشته و آن را در جهت هدف والاتری یعنی خدمت به خلق و خلقت و خالق در نظر می‌گیرد. از همین رو، می‌فرماید: «خدایا! ... صحت و سلامتی که در عبادت مصرف شود، آسایش و فراغتی که در فضای زهد به کارم آید، ... را روزی من فرما» (دعای ۲۰، بند ۲۹). از طرف دیگر، بر سلامت محیط زیست و طبیعت تأکید داشته و ضمن تأکید بر ارزش انسان به عنوان اشرف مخلوقات، استفاده صحیح و مناسب از طبیعت و نعمت‌های خدادادی را متذکر می‌شوند. سیره تربیتی امام (ع) در ساحت زیبایی شناختی و هنری بسیار با لطافت بیان شده و نحوه دعای امام سجاد (ع) نمونه بارز زیبایی در بندگی است و به همین دلیل ایشان را زین العابدین گویند. سیره حضرت در این ساحت، به درک معنای حقیقی زیبایی اشاره داشته و هر آن عملی که برای رضای خداوند باشد را زیبا می‌بیند. لذا زیبایی نه در ظاهر بلکه در باطن اعمال و در جهت خشنودی خداوند معنا پیدا می‌کند، حتی اگر آن فعل موجب خسران دنیوی انسان شود. افزون بر آن، آدمی گرایش فطری به سوی مصادیق زیبایی شناسی مانند لذت و نشاط (اخلاقی و انسانی) دارد و از این طریق می‌توان با فراهم آوردن شرایطی که زمینه لذت و نشاط متربی را فراهم می‌سازد، او را به انجام اعمالی ترغیب کرد و از طرف دیگر، با بیان عواقب برخی از اعمال او را از انجام آن باز داشت. از همین رو، امام سجاد (ع) در بسیاری از فرازهای خود به وعده و وعیدهای خداوند اشاره کرده و این خود گویای وجود این ویژگی در انسان است که با توجه به گرایش او به سمت لذت‌ها و خوشی‌ها می‌توان او را به انجام اعمالی ترغیب و تشویق کرد و از بسیاری اعمال ناخوشایند دور کرد (ایزدی و مهدوی منش، ۱۳۹۱: ۱۴۱). از همین رو می‌فرماید: «پس تو خیرات و مقامات آخرت را که در این عالم به من وعده دادی منجز فرما» (دعای ۲۱، بند ۷) و همچنین «تهدید

و ترساندنت از عذاب خود را اعلام نموده‌ای» (دعای ۴۶، بند ۲۱). سیره تربیتی امام(ع) در ساحت اقتصادی و حرفه‌ای، بر کسب روزی حلال و فزونی و برکت در مال و پرهیز از اسراف و ... تأکید دارند. اما نکته مهم آن است که این ساحت را نیز مانند دیگر ساحت‌ها در ارتباط با ساحت اعتقادی و اخلاقی و عبادی در نظر گرفته و کسب رزق و خرج کردن آن را در راستای رضا و خشودی خداوند تعریف می‌کنند؛ چراکه این نوع رویکرد را زمینه تحقق عدالت اقتصادی و رفاه عمومی می‌دانند، آنجا که می‌فرمایند: «خدایا! ... مرا ... به بخشیدن و میانه‌روی مستقیم ساز و به لطف خود از ولخرجی حفظ کن و خرج کردنم را در راه‌های خیر و نیکی جهت ده، ...» (دعای ۳۰، بند ۳). در نهایت سیره تربیتی امام سجاد(ع) در ساحت علمی و فناوری بر پیوند علم و عمل تأکید داشته و فرموده ایشان یعنی: «خدایا! ... دانش و معرفتی که در عمل به کار گرفته شود را روزی من فرما» (دعای ۲۰، بند ۲۹) حاکی از تأکید حضرت(ع) بر خلاقیت و نوآوری و مغفول‌نماندن پیشرفت‌های علمی و فناورانه است و این موضوع منافاتی با شناخت حقیقت هستی و کسب معرفت حقیقی ندارد. این موضوع نشان از عدم مخالفت جامعه اسلامی با علم و فناوری روز دارد و از هر آنچه که به رفاه بشر بینجامد، استقبال می‌کند؛ اما مجدد تأکید می‌شود که این موضوع باید در راستای رضای خداوند و خدمت به خلق باشد. در پایان، با توجه به یافته‌های پژوهش اکیداً توصیه می‌شود که برای توسعه نظام تعلیم و تربیت کشور و مقابله با نفوذ فرهنگ رو به انحطاط غرب در جامعه، دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت می‌باید اهتمامی جدی‌تر در سرلوحه قرار دادن سیره تربیتی ائمه معصومین علیهم‌السلام در برنامه‌های درسی نظام آموزشی، داشته باشند.

منابع

قرآن کریم.

- صحیفه سجاده (۱۳۹۲)، ترجمه حسین انصاریان، چاپ دوم. تهران: انتشارات مرکز طبع و نشر قرآن کریم. آقابزرگ تهرانی (بی‌تا)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، چاپ دوم، بیروت: دار الأضواء.
- ابراهیمی فر، علی اصغر (۱۳۸۵)، بررسی نظام تربیتی صحیفه سجاده، چاپ اول، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما: نشر دفتر عقل.
- الطریحی، فخرالدین (۱۴۰۸.ق)، مجمع البحرین. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ایران‌منش، فاطمه و رستمی نسب، عباسعلی (۱۳۹۵)، روش‌های تربیت عقلانی در صحیفه سجاده، فصلنامه معرفت، سال ۲۵، شماره ۲۲۸: ۲۶-۱۳.
- ایزدی، مهدی و مهدوی‌منش، حسین (۱۳۹۱)، پی‌جویی خانواده و کارکردهای تربیتی آن در آموزه‌های امام سجاد

- (ع) باتاکیدبر شیوه‌های انحراف‌زدایی و فضیلت‌افزایی، دوفصلنامه مطالعات قرآن و حدیث. سال ۶، شماره ۱: ۴۵-۸۶.
- پاک‌سرشت، محمد (۱۳۹۷)، بررسی جایگاه تربیت اعتقادی در برنامه درسی دین و زندگی دوره دوم متوسطه و آسیب‌شناسی آن، فصلنامه جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، سال ۹، شماره ۹: ۶۶-۴۹.
- داوودی، محمد (۱۳۸۹)، تربیت اخلاقی، چاپ سوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (۱۳۷۱)، مبانی اقتصاد اسلامی، چاپ اول. تهران: سازمان سمت.
- راغب اصفهانی (۱۳۷۳.ه.ق)، مفردات فی غرایب القرآن، طهران: مکتبه البوذر جمهوری مصطفوی.
- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (آذر ماه ۱۳۹۰)، تهران: شورای عالی انقلاب اسلامی.
- شریعتمداری، علی (۱۳۸۶)، اصول و فلسفه تعلیم و تربیت، چاپ سی و دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شعاری‌نژاد، علی‌اکبر (۱۳۷۶)، فلسفه آموزش و پرورش، چاپ چهارم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- صالحی، اکبر و تهامی، رحیمه السادات (۱۳۸۸)، بررسی و تحلیل عوامل و موانع مؤثر در تربیت دینی بر مبنای سخنان حضرت علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه، دوفصلنامه تربیت اسلامی. سال ۴، شماره ۹: ۹۴-۷۵.
- صدر، حسن (۱۳۸۳)، تأسیس الشریعه، تهران: مؤسسه اعلمی.
- فایضی، علی و آشتیانی، محسن (۱۳۷۵)، مبانی تربیت و اخلاق اسلامی، قم: انتشارات روحانی.
- فیروزآبادی، مجدالدین محمد (۱۴۱۲.ه.ق)، القاموس المحيط، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- کرمیان، وحید و علی‌اکبرخانی، حسین (۱۳۹۶)، الگوی تربیتی مبتنی بر سیره امام سجاده (ع)، سومین کنفرانس روان‌شناسی و علوم رفتاری: ۲۰-۱.
- مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰)، تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳.ه.ق)، بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار (ع)، به کوشش یحیی‌العابدی، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مجلسی، محمدباقر (بی.تا). بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار (ع). جلد ۱۴ و ۴۵ و ۸۶، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مرزوقی، رحمت اله (۱۳۸۴)، انسان و تربیت از منظر صحیفه سجاده، اندیشه دینی، سال ۵، شماره ۱۵: ۹۸-۸۷.
- مزینانی، محمدصادق (۱۳۸۲)، روش‌های تربیتی سیاسی کارگزاران از منظر امام علی علیه‌السلام، حکومت اسلامی، سال ششم، شماره ۲۲: ۳۹-۲۷.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۱)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۴)، مجموعه آثار، جلد سوم. تهران: صدرا.
- ملاسلمانی، فرشته؛ قائمی، علی و بهشتی، سعید (۱۳۸۹)، بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاده (ع)

- در صحیفه سجاده، روان‌شناسی تربیتی، سال ۶، شماره ۱۷: ۱۴۵-۱۱۹.
- میلازه، گاستون و یال، ژان (۱۳۷۰)، **تاریخ جهانی آموزش و پرورش**، ترجمه محمدرضا شجاع رضوی، جلد ۱ و ۲، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- میرشاه جعفری، سیدابراهیم و مقامی، حمید (۱۳۸۴)، رهیافتی به نظام تربیتی اسلام از نگاه صحیفه سجاده، **اندیشه دینی**، سال ۵، شماره ۱۵: ۱۱۸-۹۹.
- نادری، امیر؛ آرابی، حمیدرضا و شیرزاد نشلی، حمیدرضا (۱۳۹۲)، شیوه‌های تعلیم و تربیت از منظر امام سجاده (ع) با تکیه بر صحیفه سجاده، **بصیرت و تربیت اسلامی**، سال ۱۰، شماره ۲۶: ۱۶۱-۱۳۳.
- نیکزاد، محمود (۱۳۷۵)، **کلیات فلسفه تعلیم و تربیت**، تهران: انتشارات کیهان.
- وفائی، رضا؛ فضل‌اله قمشی، سیف‌اله و طالعی‌فرد، احمد (۱۳۹۶)، بررسی میزان توجه به ساحت‌های شش‌گانه تربیت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، **فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی**، سال ۲، شماره ۲: ۱۵۴-۱۳۱.

